

ARNAVUTLUK'TA GÜNÜMÜZE ULAŞAMAMIŞ OSMANLI DÖNEMİ YAPILARININ GÖRSEL VESİKALAR ÜZERİNDEN TESPİTİ

Enes KAVALÇALAN

Özet

1355'te Stefan Duşan'ın ölümünün ardından Arnavut feodal beyler arasında başlayan mücadele, Osmanlıların da taraf olmasıyla Karlo Topya'nın lehine sonuçlanmıştır. Böylelikle Manastır ve Pirlepe Türklerin eline geçmiş, bu da bölgedeki Osmanlı hâkimiyetinin ilk adımı olmuştur. Bir yandan bölgedeki diğer bir güç odağı olan Venediklilerle mücadele ederken diğer yandan egemenliğini güçlendiren Osmanlılar, nihayetinde 1571'de Bar ve Ülgün'ü almalarıyla Arnavutluk ve çevresinde tam bir hâkimiyet kurabilmişlerdir. 1912 yılına kadar bölgedeki egemenliğini devam ettiren Osmanlı Devleti döneminde Arnavutluk'un çeşitli yerlerinde birçok yapı inşa edilmiştir.

Arnavutluk'ta inşa edilen yapılara dair kesin sayısal veriler bulunmama ile birlikte literatür taraması sonucunda Osmanlı Dönemi'nden günümüze 300'ü aşkın mimari eserin ulaşabildiği tespit edilebilmektedir. Ancak Osmanlı Dönemi arşiv kayıtları bu sayının çok daha fazla olduğunu göstermektedir. Bu eserlerin günümüze ulaşmamasında zamanın yıpratıcı etkisinden çok savaşların yıkıcı etkileri söz konusudur. Neyse ki Balkan Savaşlarıyla başlayıp II. Dünya Savaşı'yla son bulan bu dönemden önce Arnavutluk'u ziyaret etmiş olan seyyahlar ve yabancı konsolosların çekmiş oldukları fotoğraflar ile yaptıkları çizimler yok olan bu eserlerimizin en azından bir kısmının tespitini mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda Tiran, İşkodra ve Elbasan şehirleri bize oldukça fazla görsel sunması bakımından ön plana çıkmaktadır.

Yapılan bu çalışmayla Arnavutluk'u ziyaret etmiş olan konsolos ve seyyahlar tarafından çekilmiş fotoğraflardan ve yapılmış çizimlerden ya-

rarlanılarak günümüze ulaşamamış mimari eserlerin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Böylelikle bu eserlerin belgelenmesindeki eksikliklerin bir nebze olsun giderileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arnavutluk, Osmanlı, Mimari, Fotoğraf, Çizim.

Abstract

After the death of Stefan Dusan in 1355, the struggle between the Albanian feudal lords resulted in the victory of Karlo Topya with the help of the Ottomans. Thus, the Monastery and Prilep conquered by Turks, which was the first step of the Ottoman domination in the region. Ottomans, who fought against the Venetians on the one hand, strengthened their dominance on the other, and finally, with the capture of Bar and Ülgün in 1571, they were able to establish full dominance on this region. In the years when the Ottoman Empire ruled in Albania until 1912, many architectural works were built in the region.

Although there is no exact numerical data about the structures that built in Albania in Ottoman period, it has been determined that more than 300 structures have survived from the Ottoman Period to the present. However, archive records show that this number is much higher.

The main reason why these works have not survived to the present day is the destructive effect of war rather than the erosive effect of time. Fortunately, photographs and drawings of travelers and foreign consuls who visited Albania before the wars make it possible to identify at least some of these structures, which have disappeared. In this context, the cities of Tirana, Shkodra and Elbasan become prominent of presenting us a lot of visuals.

With this study, it is aimed to determine the architectural works that have not survived to the present day by making use of the photographs and drawings made by the consuls and travelers who have visited Albania. Thus, it is thought that the deficiencies in the documentation of these structures will be eliminated to some extent.

Key Words: Albania, Ottoman, Architecture, Photograph, Drawing.

1. GİRİŞ

Uygarlık tarihimizi aydınlatan mimari eserlerimiz her geçen gün ya yeni yapılaşmalara kurban edilmekte ya da insanoğlunun yıkıcı eylemlerinden olumsuz bir şekilde etkilenmektedir. MÖ. 3000 yılından itibaren İlirliler, Romalılar, Venedikliler ve Osmanlılar gibi çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Arnavutluk toprakları bu medeniyetlerin bıraktıkları kültürel ve tarihi mirasın taşıyıcısı ve aktarıcısı konumundadır. Tarih içerisinde bu topraklar üzerinde gerçekleşen savaşlar, salgınlar ve doğal felaketler bu mirasın zarar görmesine ve bir kısmının da günümüze ulaşmamasına neden olmuştur.

19.yy.da fotoğraf makinesinin icadı ile insanoğlunun her şeyi kayıt altına alma isteğinin birleşmesi günümüze zengin arşivlerin ulaşmasına vesile olmuştur. Böylelikle bizler de bu arşivler vasıtasıyla günümüze ulaşamayan eserlerden haberdar olmakta ve yapılan arşiv çalışmalarıyla bu kültür varlıklarının sanat tarihi açısından değerlerini belirleme imkânı bulmaktayız.

Arnavutluk'ta bilinen ilk fotoğraflar Pietro Marubi tarafından 1858 yılında İşkodra'da çekilmiştir. Pietro portre resimleri üzerine yoğunlaşmış, daha sonra İtalyan ve Fransız dergileri için çalışmaya başlayınca dış mekân çekimlerinin sayısı artmıştır. Bu fotoğraflar pek çok tarihi ve etnik konulu makale ve kitaplarda kullanılmasının yanı sıra kart postal olarak da basılmışlardır. Diğer önemli bir fotoğrafçı ve aynı zamanda Pietro'nun torunu olan Gegë Marubi bu mesleğe devam etmiştir. 1950'lerde fotoğrafçılığı bırakmasının ardından 1972'de bütün koleksiyonunu Arnavutluk Devleti'ne bağışlamıştır (A. Përnaska 2001, 382). Bu koleksiyonda toplam 240,000 adet fotoğraf yer almaktaydı (G. Girard 1982, s. 246). Yüzyılın sonuna doğru ise Arnavutluk'ta fotoğrafçılık yayılmaya başlamıştır. Marubi ailesinin dışında Kole Idromeno (1860-1939), Kristaq Sotiri (1883-1970), Petro ve Sulidhi, Vani Buda ve Gjon Mili gibi fotoğrafçılar da Arnavutluk'un çeşitli yerlerinde stüdyolar kurup hem portre fotoğrafı çekmişler hem de dış mekân çekimleri yapmışlardır (G. Girard 1982, s. 241-250).

Bilinen yerel fotoğrafçıların dışında Arnavutluk'a gelmiş seyyah ve araştırmacılar da yanlarında getirdikleri makinelerle dönemlerini belgelemişlerdir. Bunların ilki olan Johann Georg von Hahn 1863 yılında yanında

getirdiği Viyanalı fotoğrafçı Josef Székely ile birlikte çalışmıştır. İşkodra, Prizren, Manastır ve Ohri'den oluşan koleksiyon 50 fotoğraftan meydana gelmektedir (M. Cohen 2003, s. 144-145). Bunu takip eden 19.yy.in sonu ile 20.yy.in başlarında, Arnavutluk'a seyahat eden yabancı akademisyenler, yazarlar, diplomatlar ve maceracıların yanlarına kamera alıp gördüklerini kaydetmeleri yaygınlaşmıştır. Bu yabancı fotoğrafçılardan bazıları şunlardır: Baron Alexandre Degrand (Fransız diplomat ve yazar), Carl Patsch (Avusturyalı tarihçi ve arkeolog), Edith Durham (seyyah), Richard Busch-Zantner (Alman akademisyen ve sosyal coğrafyacı), Branimir Gušić (seyyah), Erich von Luckwald (Alman diplomat ve yazar) (Web 1), Albert Kahn (Web 2). Böylelikle hem yerli hem de yabancı fotoğrafçıların oluşturduğu zengin bir arşiv meydana gelmiştir. Bu arşivlerin bir kısmı günümüzde dijitalleştirilmiş ve araştırmacıların kullanımına sunulmuştur.

15.yy.dan 20.yy.in başlarına kadar bölgede hüküm sürmüş olan Osmanlı Devleti bölgede birçok inşa faaliyetinde bulunmuş, ancak bunların çok az bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Günümüze ulaşamayan yapılar 20.yy.da çekilmiş olan fotoğraflardan kısmen de olsa tespit edilebilmektedir. Bu makalede Arnavutluk sınırları içerisinde yer alan ancak çeşitli sebeplerle günümüze ulaşamamış Osmanlı Dönemi mimari eserleri fotoğraflar üzerinden tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu fotoğraflar vesilesiyle tespit edilebilen eserlerin mimari ve sanatsal nitelikleri ile kent merkezlerinde yaşanan değişim/dönüşümler saptanabilmektedir.

Bu konuda karşılaşılan en büyük zorluklardan biri fotoğrafların üzerinde bilgilendirici yazıların bulunmamasıdır. Fotoğraflardaki bilgiler daha çok hangi bölgede çekildiklerine dair olup bunun dışında çok az fotoğrafta hangi yıl çekildiği ya da hangi yapının fotoğraflandığına dair veriler yer almaktadır. Bu sebeple makalede Arnavutluk'un çeşitli bölgelerindeki çeşitli yapı grupları arasından hakkında detaylı bilgiler edinilebilen örnekler seçilerek konu edilmiştir.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. "Giriş" başlıklı ilk bölümde konunun tanımı yapılarak sınırları belirlenmiştir. İkinci bölümde Arnavutluk'un büyük şehirleri arasında yer alan Tiran, Kavaja, Ergiri, Dıraç, İşkodra, Elbasan gibi şehirlerden seçilen örnekler fotoğraflarla birlikte tanımlanmıştır. Bu bölümde yapılan inşa tarihleri ile birlikte ne zaman ve hangi sebeple yıkıldıklarına dair bilgiler de yer almaktadır. "Değerlendir-

me ve Sonuç” başlıklı üçüncü bölümde ise günümüze ulaşamayan Türk devri yapıları bir arada ele alınarak bu yapıların günümüze ulaşamama sebepleri üzerinde durulmuştur.

2. ARNAVUTLUK'TA GÜNÜMÜZE ULAŞAMAMIŞ YAPILARDAN ÖRNEKLER

2.1. Tiran

Günümüzde Arnavutluk'un başkenti konumunda olan Tiran batıda Dıraç, kuzeyden Akçahisar (Kruja), doğudan Mat, Bulkiza ve Librazhd, güneyden ise Elbasan, Pekin ve Kavaja şehirleriyle çevrilidir.

Şehir ilk olarak 1610'ların başında Süleyman Paşa'nın burada inşa ettirmiş olduğu cami, imaret, han ve hamam gibi yapılarla beraber kurulmaya başlanmıştır (M. Kiel 2012, s. 193). Yüzyılın sonuna gelindiğinde ise Evliya Çelebi Tiran'ı geniş bir ovaya yayılmış, camileri, han ve hamamları, çarşı ve pazarı, bağ ve bahçesi olan bir şehir şeklinde tanımlamaktadır (Evliya Çelebi 2013a, s. 65). Bu tanımlamalardan şehrin kısa sürede gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Tiran hakkında bilgi edinebildiğimiz diğer bir yazılı kaynak ise salnamelerdir. R. 1312 (M. 1896/7) tarihli İşkodra Vilayeti Salnamesi'nde Tiran'da 1 hükümet konağı, 1 kışla, 1 telgrafhane, 1 saat, 31 han, 2 hamam, 6 cami, 32 mescit, 15 tekke, 32 zaviye, 1 medrese, 1 rüştiye, 5 mektep, 1 Rum mektebi, 1 Katolik mektebi, 2 Rum kilisesi, 1 Katolik kilisesi vs. bulunduğu kaydedilmiştir (İşkodra Vilayeti Salnamesi 1312, s. 119).

Kısa zamanda gelişerek Arnavutluk'un önemli şehirlerinden biri haline gelen Tiran Osmanlı Dönemi'nden sonra da bu statüsünü devam ettirmiş ve 1920 yılında Arnavutluk'un başkenti olarak seçilmiştir. Bu aşamadan sonra yeni kurulan devletin kendi kültür ve yönetim anlayışını yansıtacak yeni bir merkez oluşturma çabası neticesinde şehrin Osmanlı dokusu neredeyse tamamen yok edilmiştir. Günümüzde şehrin merkezinde, bakanlık binalarının bulunduğu konumda yer alan pazar yeri ortadan kaldırılmış, şehrin yeniden düzenlenmesi esnasında çevredeki yapıların bir kısmı da yıkılmıştır.

Tiran'da günümüze ulaşamayan kültür varlıklarımızdan biri olan pazarın ilk olarak Süleyman Paşa (Bargjini) tarafından kurulduğu düşünül-

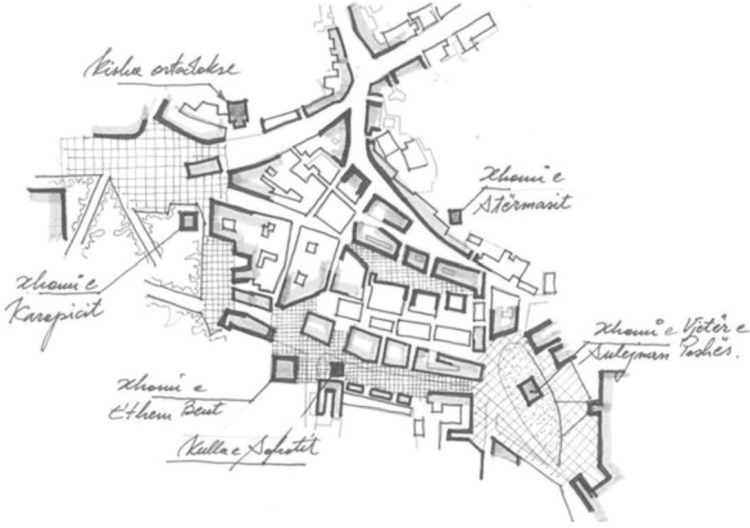
mektedir. Kısa sürede Tiran'ın merkezi konumuna gelen pazar Süleyman Paşa Camisi ile Ethem Bey Camisi arasında geniş bir alana yayılmıştır. Bu alan içerisinde Ethem Bey Camisi, Saat Kulesi, Karapiçi Camisi, Süleyman Paşa Camisi (Eski Cami), Atermasit Camisi ve bir de Ortodoks Kilisesi yer almaktaydı (Şekil 1). Ne yazık ki hem Süleyman Paşa tarafından yaptırılan binalardan hem de yukarda sayılan yapılardan yalnızca Ethem Bey Camisi asli şekliyle günümüze ulaşabilmiştir.

1920'de yapılan Luşinye Kongresi'yle Dıraç terk edilerek Tiran geçici başkent ilan edilmiştir. 1925'te ise Tiran'ın bu statüsü kalıcı hale getirilmiştir (R. Elsie 2010, s.xxxv-xxxvii). Bu süre zarfında 1924 yılında Kral Zog Roma'dan Armando Brasini'yi getirtmiş ve şehrin yeni çehresini oluşturmak üzere girişimlerde bulunmuştur. Brasini ilk olarak eski ve yeni Tiran'ı bağlayacak bir ana hat planlamıştır. Hattın amacına uygun olabilmesi için şehrin önemli merkezlerinden birinden başlaması gerekmektedir. Bu sebeple Ethem Bey Camisi ve önündeki pazar yeri seçilmiştir. Hat, Ethem Bey camisinin batısından başlatılacak, güneyde ise San Procopio Kilisesi ile sınırlandırılacaktır. Bu aksın oluşturulması esnasında San Procopio Kilisesi ile Karapiçi Camisi yıkılmıştır (A. Shkreli 2012, s. 10). 1924'teki yenilenme esnasında yıkılan Karapiçi Camisi'nin yerine ilk olarak belediye binası inşa edilmiş (R. A. Hysa 2008, s. 21), daha sonra belediye binası da yıkılarak Ulusal Müze (Muzeu Historik Kombëtar) yapılmıştır. Bu değişimlerden sonra pazar yerinin Ethem Bey Camisi ile Süleyman Paşa Camisi arasında kalan kısmının kullanılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır.

Tiran, yeni başkent olarak seçilmesinin ardından 1939-1943 yılları arasında İtalyan işgali altında kalmış, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise komünizmle yönetilmeye başlanmıştır. Bu dönemde şehrin merkezi olarak görülen pazar yeri ve çevresi yeniden şekillendirilmiştir. Alandaki yapılar yıkılarak yerlerine kültür sarayı, tarih müzesi ve Tiran Oteli yapılmıştır (R. Elsie 2010, s. 443). Bu kapsamda yapılan yenilemeler esnasında pazar yerinin geri kalan bölümü de 1960'larda yıkılmıştır. Arnavutluk, komünizmin ilanından sonra Yugoslavya'nın ardından Sovyetlerle yakınlaşmıştır. Bu dönemde Arnavut mimarlar eğitim almak için Sovyetlere girmekte, aynı zamanda Sovyet mimarlar da projelerini uygulamak üzere Arnavutluk'a gelmekteydi. 1960'lara gelindiğinde yerel yönetim tarafından Sovyetlerin desteğiyle bir Kültür Sarayı inşası kararı alınmış ve konum olarak eski

pazar yeri seçilmiştir (O. Ndreçka ve F. Nepravishta 2014, s. 29). Pazar yerinin Ethem Bey Camisi önünde kalan son kısmı da bu projenin uygulanması sırasında ortadan kaldırılarak yerine kültür sarayı inşa edilmiştir.

Pazar yerinin kuzeyinde yer alan ve Katolik Cemaati için tek kilise binası olan Fransisken Kilisesi 1924'teki müdahaleden korunabilmiş, ancak bu yapı da daha sonra komünist dönemde yıkılmıştır. Kilisenin yerine "Hotel Tirana" inşa edilmiştir (A. Shkreli 2012, s. 10).

Şekil 1: Tiran Pazarı, 1921 (J. Mitrojogji 2017, s. 33).

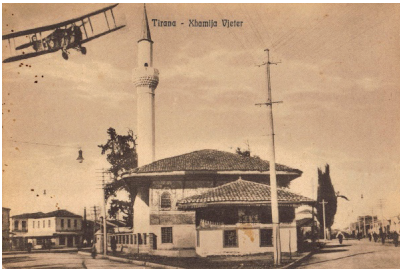
Şekil 2: Süleyman Paşa Camisi, 1939 (Web 9).

Şekil 3: Süleyman Paşa Camisi, Vandeleur Robinson, 1945 (R. Elsie web arşivi).

Bu bölgede yer alan Süleyman Paşa Camisi 1610'lu yılların başında Süleyman Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Bu cami ile birlikte han, hamam ve pazar yeri de yaptırılmıştır. Ancak bu yapıların hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Fotoğraflardan yalnızca caminin 1930'ların sonuna kadar sağlam durumda olduğu (Şekil 2), Kasım 1944 tarihinde ise aldığı hasar sonucunda kullanılamaz duruma geldiği anlaşılmaktadır (Şekil 3). 1949 yılındaki şehir düzenlemesi sırasında yapı tamamen ortadan kaldırılmıştır. Burası günümüzde de Süleyman Paşa Meydanı olarak anılmakta olup meydanın ortasında 1949 yılında Andrea Mano tarafından yapılmış olan Partizan Anıtı yer almaktadır (Web 3).

Fotoğraflar üzerinden Süleyman Paşa Camisi'nin etrafındaki türbelerin durumu da tespit edilebilmektedir. Caminin güneyinde Süleyman Paşa'nın 1614 tarihli türbesi (Şekil 5), girişinin önünde ise "İşkodralı bir paşaya ait türbe" bulunmaktaydı (Şekil 4). İki türbe de 1949'daki düzenleme sırasında ortadan kaldırılmış olmalıdır. Caminin batısındaki hazirenin içerisinde ise Kaplan Paşa Türbesi (1819/20) yer almaktaydı. İlk olarak türbe ile cami arasından, hazirenin ortasından bir yol geçirilmiş, ardından 1944 yılında II. Dünya Savaşı'ndan sonra şehrin tekrardan onarımı sırasında hazire ortadan kaldırılarak türbe de şimdiki yerine yani Grand Casino Tirana'nın yanına taşınmıştır (M. Kiel 1990, s. 259).

Şekil 4: Süleyman Paşa Türbesi,
Jackues, 1930'lar (R. Elsie web
arşivi)

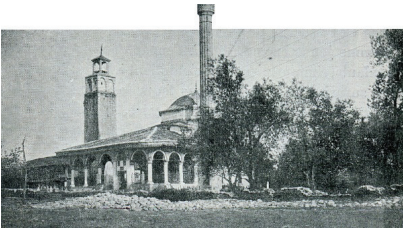

Şekil 5: İşkodralı bir paşaya ait
türbe, A Kahn, 1913 (A. Kahn
Arşivi)

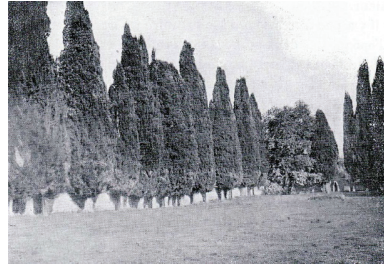
Diğer bir yapı olan Saat Kulesi, Ethem Bey camisinin yanında yer almaktadır. Kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte hakkındaki yazılı kayıtlara ilk olarak R. 1310 (M. 1894/5) tarihli İşkodra Vilayeti Salnamesi'nde

rastlanmaktadır (İşkodra Vilayeti Salnamesi, 1310: 119). Kulenin üzerindeki bilgilendirme levhasından ilk olarak 30 m. yüksekliğinde inşa edildiği ve çanlı bir mekanizmaya sahip olduğu; 1928 yılında gördüğü müdahale sonucu bugünkü şeklini aldığı ve boyunun 5 m. kadar yükseltildiği, yine bu müdahalede köşk kısmının değiştirilerek buraya dört adet saat kadranı yerleştirildiği ve üzerinin Venedik stili bir çatıyla kaplandığı; 1930'larda bir yangın geçirdiği ardından II. Dünya Savaşı sırasında yıkıldığı ve Temmuz 1946 tarihinde yeniden inşa edildiği öğrenilmektedir (Şekil 6).

Tiran'da günümüze ulaşamamış kültürel değerlerden birisi de Ahmet Bey Namazgâhı'dır. Namazgâh İskender Bey Meydanı'nın güneydoğusunda Elbasan Caddesi üzerinde yer almakta olup Tiran'ın önde gelen şahsiyetlerinden olan Ahmet Bey Toptani tarafından tesis edilmiştir. Burada 1946 yılına kadar bayram namazları kılınmaya devam etmiş ancak Komünizmin etkisiyle ülkede ibadetlerin yasaklanması neticesine namazgâh da terk edilmiştir. 1993 yılında tekrardan ibadete açılmasının ardından zamanla burada büyüyen ağaçlar sebebiyle cemaat buraya sığmamaya başlamıştır. Netice itibarıyla bayram namazları 2003-2007 yılları arasında İskender Bey Meydanı'nda kılınmıştır (A. R. Hysa 2008, s. 73-74). Arnavutluk'taki Müslüman cemaati bu alana büyük bir cami inşaatı yaptırmak istemişse de bunun için ancak 2010 yılında izin alınabilmiş (Web 4), inşaatın ilk taşı 2013 yılında konulmuş (Web 5), 2015 yılında ise Türkiye Diyanet Vakfı'nın yardımıyla çalışmalar devam etmiştir (Web 6).

Şekil 6: Ethem Bey Camisi, Baron Alexandre Degrand, 1890'lar (R. Elsie web arşivi).

Şekil 7: Ahmed Bey Namazgâhı, Alexandre Degrand, 1890'lar (R. Elsie web arşivi).

2.2 Kavaja

Kavaja günümüzde Tiran ili sınırları içerisinde bulunmakta olup kuze-yinde Dıraç, güneyinde ise Elbasan illeri yer almaktadır.

Evliya Çelebi'nin tanımına göre Kavaja'da 4 mahalle mescidi, 2 medrese, 3 sıbyan mektebi, 2 han ve 200 dükkânlı bir pazar bulunmaktaydı (Evliya Çelebi 2013b, s. 369). R. 1312 (M. 1896/7) tarihli İşkodra Vilayeti Salnamesi'nde ise kasabanın H. 969 (M. 1561/2) tarihinde Ali Haydar Bey tarafından kurulduğu, H. 1283 (M. 1866/7) yılında ise kaza statüsü kazandığı yazmaktadır. 19.yy'ın sonlarında kazada 37 mescit, 42 tekke, 1 medrese, 10 iptidai mektebi, 1 Rum mektebi, 4 kilise, 415 dükkân ve 12 han olduğu kaydedilmiştir (İşkodra Vilayeti Salnamesi 1312, s. 126). Bu bilgilerden yola çıkılarak Kavaja'nın kaza statüsü kazandıktan sonra hızlı bir gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda sayılan bu yapılardan hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Isuf Sukaj'ın araştırmaları neticesinde kasaba dâhilinde yer alan 10 cami (I. Sukaj 1998, s. 47) ve pazar alanındaki sokaklar ile meydanlar (I. Sukaj 1998, s.60) tespit edilebilmektedir. Eserde aynı zamanda pazardaki Manav Meydanı'nda inşa edilmiş 1561 tarihli eski caminin yerine yapılan 1922 tarihli yeni cami (I. Sukaj 1998, s. 21) ile 1652 tarihli Kayık Camii (Xhamija e Kayikut)'nin (I. Sukaj 1998, s. 23) fotoğraflarına da yer verilmiştir. 1920'lere kadar asli haliyle varlığını devam ettiren çarşı 1930'larda yıkılarak yerine geniş meydanlar ve parklar yapılmıştır (M. Kiel, 1990, s. 256)

Bahsi geçen eserler dışında pazar meydanının merkezinde, saat kulesinin hemen güneyinde yer alan Kubbeli Cami de yok olan kültür varlıkları arasında sayılabilir (Şekil 8). Cami orijinal kitabesine göre 1735/6 yılında Kaplan Bey tarafından inşa ettirilmiştir (M. Kiel 1990, s. 158). 1963 yılında onarım görmüş olan yapı, 1967 yılında yıkılmıştır (I. Sukaj 1998, s. 47). Cami yıkıldıktan sonra önündeki sütunlar Dıraç Arkeoloji müzesine kaldırılmıştır. Bilgilendirme levhasına göre 1994 yılında betonarme olarak yeniden inşa edilen caminin sütunları getirilerek tekrardan önüne yerleştirilmiştir (M. Kiel 1990, s. 157-158).

Şekil 8: Kavaja Kubbeli Cami, Richard Busch-Zantner, 1939 (R. Elsie web arşivi).

Şekil 9: Kavaja Kubbeli Cami 2019.

Şekil 10: Kavaja Saat Kulesi, Erich von Luckwald, 1931 (R. Elsie web arşivi).

Şekil 11: Kavaja Saat Kulesi, 2019.

Kubbeli caminin hemen yanında yer alan saat kulesinin ilk inşa tarihi bilinmemekle birlikte kitabesinde 1817/8 yılında İbrahim Bey Altuni tarafından yeniden inşa edildiği yazmaktadır. Kulenin eski fotoğraflarında köşk kısmının baldaken tarzda küçük bir kubbeye örtüldüğü görülmektedir (Şekil 10). Saat mekanizması batı cephe üzerine yerleştirilmiş güneş saatine bağlı bir çandan oluşmaktaydı. Bu mekanizma, üstündeki baldaken kuruluşla birlikte 1930'lar da değiştirilmiş ve kule şimdiki görünümünü kazanmıştır. Bu onarımda yenilenmiş olan köşk kısmı dikdörtgen bir kütleyle dönüştürülmüş ve dört cephesine de birer saat kadranı yerleştirilmiştir (Şekil 11) (Sukaj, 1998: 44-46).

2.3. Ergiri

Ergiri, Arnavutluk'un güneyinde yer almakta olup güneyde Yunanistan, doğuda Kuzey Makedonya, kuzeydoğuda Kosova ve kuzeyde ise Karadağ ile sınır komşusudur. Batısında ise Adriyatik Denizi yer almaktadır. Ergiri, merkez olmak üzere Tepedelen ve Premedi ile birlikte üç bölgeye ayrılmıştır. İlk olarak II. Murad Dönemi'nde 1425 yılında Osmanlı yönetimi altına giren (Ahmed Müfid, 1324: 10) bölgede birçok eser inşa edilmiş ancak bunların çok azı günümüze ulaşabilmiştir.

Günümüze ulaşamayan yapılardan biri kale içerisinde yer alan II. Bayezid Camisi'dir. Evliya Çelebi camiyi minaresi ve duvarları kâgir, 80 x 40 ayak boyunda, üstü dört ayağın taşıdığı ahşap bir çatıyla örtülü ve tavanı kalem işleriyle bezeli olarak tanımlamaktadır (Evliya Çelebi 2013b, s. 350). Günümüzde kalenin içerisinde yapıya dair herhangi bir ize rastlanmazken 1814 yılında Ergiri'yi ziyaret etmiş olan Hughes'un çizimlerinde kale içindeki caminin minaresi görülebilmektedir (Şekil 12).

Şekil 12: Ergiri II. Bayezid Camisi, 1814, Hughes (Hughes 1830, s. 348).

Şekil 13: Ergiri Tekke Camisi (S. Dashi ve G. Frasheri 1986, s. 73).

Kalenin yamacında yer alan Tekke Camisi yine ilk olarak Evliya Çelebi tarafından zikredilmiştir. Bu aktarımlardan caminin avlusunun etrafında Halveti tarikatına ait tekke hücreleri olduğu anlaşılmaktadır (Evliya Çelebi 2013b, 352). Kaynaklarda yer alan kitabesine göre yapının Ahmed Çelebi Bin Mehmed Çelebi bin Cafer bin Seran Ağa tarafından 1732 yılında yeniden inşa ettirilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır (Tütüncü 2017, s. 88). Kiel yapının 1967 yılında ayakta olduğunu aktarmaktadır (M. Kiel 1990, s. 142). IMK arşivinde yer alan 1980 tarihli çizimlerde caminin minaresinin kaideye kadar yıkılmış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kible duvarının güneyinde sekizgen bir türbesinin olduğu bu çizimlerde görülmektedir (IMK Arşivi 502 numaralı dosya). Bu yapılardan yalnızca cami ve türbesinin

bir kısmı fotoğraflardan tespit edilebilmektedir. Günümüzde eski caminin olduğu yer “Bashteja e Teqese” adıyla anılan futbol sahası olarak düzenlenmiştir. Yeni yapılan Tekke Camisi ise bu alanın biraz daha aşağısında olup tamamen betonarmedir.

Premedi’de yer alan Eski Cami (Şekil 14) ile Hünkâr Camisi (Şekil 15) de günümüze ulaşamamış ancak fotoğraflara yansımış eserlerdendir. H. 1294 (M. 1887/8) tarihli Yanya Vilayeti Salnamesinde, Premedi kasabasında iki adet cami bulunduğu, bunlardan birinin II. Sultan Bayezid tarafından diğerinin ise Premedi hanedanlığından Salih Bey Merhum tarafından inşa ve ihya edildiği yazmaktadır. R. 1308 (M. 1892/3) tarihli Yanya Vilayeti Salnamesi’nde ise Sultan Bayezid eseri olan caminin H. 1201 (M. 1786/7) yılında inşa edilmesinden sonra ilerleyen dönemlerde harap duruma geldiğinden ve Abdülhamit Han Hazretlerinin (M. 1876-1909) maddi yardımıyla yeniden onarıldığından bahsedilmektedir. II. Dünya Savaşı sırasında Hünkâr Camisi’nin minaresinin petek kısmı hasar görmüştür (A. Meksi 2018, s. 205). İki caminin de ne zaman yıkıldıkları kesin olarak bilinmemektedir.

Şekil 14: Premedi Eski Cami (A. Meksi 2018, s. 103).

Şekil 15: Premedi Hünkâr Cami (A. Meksi 2018, s. 204)

2.4. İşkodra

Arnavutluk’un kuzeybatısında yer almaktadır. 1479 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren şehir (R. Elsie 2010, s. xxxix) 1757-1832 yılları arasında Buşatlı ailesinin denetimi altında kalmıştır (R. Elsie 2010, s. xxxi). 22 Nisan 1913 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından terk edilerek Arnavutluk Devleti’ne bırakılmıştır (R. Elsie 2010, s. xxxiv).

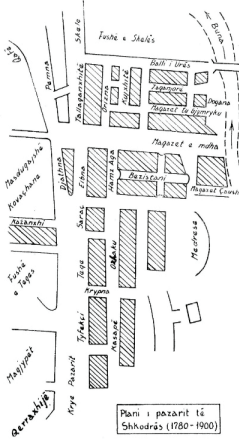
Evlıya Çelebi'nin aktarımlarına göre İşkodra 1670'lerde 15 mahalle-
den oluşmakta olup 11 camisi, 70 mescidi, 7 medresesi, 6 tekkesi, 1 hama-
mı, bir de hanı bulunmaktaydı (Evlıya Çelebi 2013a, s. 66-67). 1900/01
yılına geldiğinde ise 1 hükümet konağı, 3 kışla, 1 hastane, 1 rusumat da-
iresi, 2 debboy, 7 karakol, 1 belediye dairesi, 1 rüştiye mektebi, 1 hamam,
1 ambar, 1 cephaneye, 26 cami, 2 medrese, 1 kütüphane, 17 İslam mektebi,
1 Rum mektebi, 5 Katolik mektebi, 2 Rum kilisesi, 1 Katolik kilisesi, 2
otel ve 35 hanın İşkodra'da yer aldığı anlaşılmaktadır (İşkodra Vilayeti
Salnamesi 1316, s. 143). İşkodra bu dönemde Arnavutluk'un büyük şehir-
lerinden biri konumuna gelmiştir.

1865 yılında Buna nehrinin taşması sonucu oluşan sel felaketinde
Kurşunlu Cami ve çevresi sular altında kalmıştır. 1870 yılında İşkodra'nın
Balkan demiryolu projesinin dışında bırakılması şehrin gelişmesini olum-
suz yönde etkilemiştir (M. Kiel 2001, s. 434). Osmanlı Dönemi'nden sonra
1913'te Karadağ kuvvetleri tarafından (R. Elsie 2010, s. 414), 1916 - 1918
yılları arasında Avusturya-Macaristan birlikleri tarafından (R. Elsie 2010,
s. xxxiv) işgal edilen İşkodra II. Dünya Savaşı'ndan da olumsuz yönde
etkilenmiştir. Bu savaştan sonra yeniden yapılanmaya giden şehrin eski
pazar bölgesi yıkılmış, 1967'deki kültür devriminin ardından ise Kurşunlu
Cami dışındaki diğer camilerin tamamı ortadan kaldırılmıştır. Komünist
rejimin yıkılmasıyla birlikte geriye kalan tarihi yapılar tekrardan koruma
altına alınmıştır (M. Kiel 2001, s. 434).

Her ne kadar günümüze ulaşamamış olsa da pazar yerine ait fotoğraflar-
lardan pazarın yapısı ile içindeki binaların bir kısmı tespit edilebilmekte-
dir. Hatta bu konuda detaylı çalışmalar yapmış olan Zija Shkodra bizlere
pazarın bir krokisini dahi sunmaktadır (Şekil 16). Bu krokiye göre pazar
toplamda 27 sokaktan oluşmakta olup bu sokaklarda saraç, tüfekçi, kazan-
cı, kasap gibi meslek grupları yer almakta; medrese, tekke, bedesten ve
gümrük binası gibi yapılar bulunmaktaydı.

Pazarın merkezinde yer alan bedesten 1807-1808 yılları arasında
Arnavut Vezir İbrahim Paşa Buşati tarafından inşa ettirilmiştir (R. Çipu-
ri 2010, s. 75). Yapı yaklaşık dikdörtgen planlıdır. Odalar ortadan geçen
yolun iki yanına karşılıklı bir şekilde dizilmiştir. Her oda iki katlı olup
yaklaşık 2,5 m. genişliğe sahiptir. Alt katlar dükkân, üst katlar ise depo
olarak kullanılmıştır. Bedestenin iki kısa kenarında ana girişler yer alırken,

uzun kenarlar üzerinde de birer tali giriş bulunmaktadır. Bunun dışında uzun duvarlar sağır bırakılmıştır (E. Rıza 1978, s. 122). Geçirdiği savaşlar neticesinde pazar yeri ve çevresi tamamen harap duruma gelmiş, yeniden yapılanma sırasında ise bu alan ortadan kaldırılmıştır.

Şekil 16: İşkodra Pazarı, kroki (Z. Shkodra 1973, s. 68).

Şekil 17: İşkodra Pazarı, Albert Kahn, 1913 (A. Kahn Arşivinden)

Şekil 18: İşkodra Gümrük Binası (Web 10).

Şekil 19: İşkodra bedesteni, K. Marubi, 1900-1915 (R. Çipuri 2010, s. 76)

2.5. Elbasan

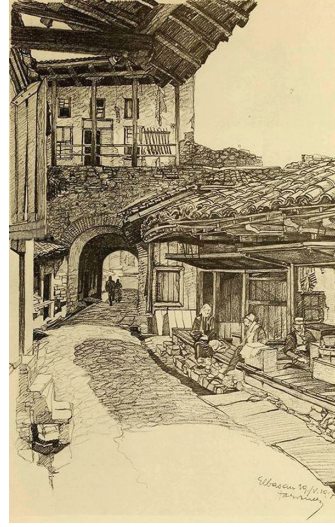
Şehrin kuzeyinde Tiran, güneyinde ise Berat yer almaktadır. Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde Osmanlı topraklarına katılmıştır. Fetihden sonra 1466 yılında buraya bir kale yaptırılmış, Ohri ve Üsküp'ten insanlar sürgün edilerek buraya yerleştirilmiştir. Önceleri Hristiyan nüfusun fazla olduğu şehirde Müslümanların sayısı giderek artmış ve yerleşim surların dışına doğru taşmıştır (M. Kiel 2000, s. 79-80).

17.yy.a gelindiğinde Evliya Çelebi kale içinde 460 evin, kale kapısının üzerinde Hünkâr Camisi'nin, camiye yakın bir yerde ise saat kulesinin yer aldığını söylemektedir. Surların dışında ise 18 Müslüman, 10 Rum mahallesi bulunmakta ve buralarda 1000'i aşkın saray ve ev, 46 cami ve mescit, 11 hankâh, 3 aşevi ve 11 han yer almaktaydı (Evliya Çelebi 2013b, s. 373-375). H. 1291 (M. 1874/5) tarihli Prizren Vilayeti Salnamesi'nde 32 mahallede 25 cami, 1 saat, 6 tekke, 1 rüştiye mektebi, 5 türbe, 12 sıbyan mektebi, 2 kilise, 25 çeşme ve 2 hamam sayılmaktadır (Prizren Vilayeti Salnamesi 1291, s. 157). 1930'larda yapılan diğer bir listede ise 31 adet cami adı geçmektedir. Bu listedeki camilerin beşi kale içerisinde, beşi pazar meydanında geri kalanı ise şehrin diğer kısımlarında yer almaktaydı (M. Kiel 1990, s. 113).

Yukarıda sayılan eserlerden yalnızca iki hamam ve iki cami günümüze ulaşabilmiştir. Günümüze ulaşabilen camilerden biri olan Nazır Cami şehir merkezinin güneyinde yer almaktadır. 16.yy.a tarihlendirilen caminin minaresi yıkık durumda olmasına karşın 2012 yılında TİKA tarafından onarıma tabi tutulmuştur (Web 7). Diğer bir cami ise surlar içinde yer almakta olup Hünkâr Camisi adıyla anılmaktadır. Adından dolayı her ne kadar sultan camisi olarak görülse de yapı Evliya Çelebi'nin kale ortasında yer aldığını söylediği Gazi Sinan Paşa Camisi olmalıdır (Evliya Çelebi 2013b, s. 374). Bahsi geçen iki hamamdan biri kale içinde diğeri ise çarşı içinde yer almaktadır. Yapılar günümüzde işlevlerini yitirmiş olsalar da fiziksel varlıklarını devam ettirmektedirler.

Şekil 20: Fatih Sultan Mehmed Camisi, 1917 (Web 11).

Şekil 21: Fatih Sultan Mehmed Camisi, Leopold Forstner, 1917 (Web 12).

Evliya Çelebi'nin bahsettiği ancak günümüzde yalnızca fotoğraflar aracılığıyla haberdar olabileceğimiz yapılardan birisi kale girişinin hemen üstünde yer alan Fatih Sultan Mehmed Han Camisi'dir. Caminin 1917 yılına ait fotoğraf ve çizimleri bu tarihte sağlam olduğunu göstermektedir. Yapı 1920 yılındaki depremde yıkılmıştır (Şekil 20, Şekil 21) (Web 11). Ağa Camisi ise ilk defa Evliya Çelebi tarafından zikredilmiştir. Tahıl Pazarı içerisinde yer alan cami 1935 yılında onarım görmüş 1967 yılında kültür varlığı olarak ilan edilmiş, 1970'lerin başında ise yıkılmıştır (Şekil 22) (M. Kiel 1990, s. 123-124). Bölgedeki günümüze ulaşamayan diğer bir yapı ise saat kulesinin karşısında yer alan Bali Bey Camisi'dir. Kare planlı caminin önünde yer alan tek birimli son cemaat yerinin yıkılarak yerine harimin üç cephesini de dolanan yeni bir son cemaat yeri yapıldığı 1957 tarihli fotoğraftan anlaşılmaktadır (Web 13). 1967 yılında restore edilmiştir. 1970'lerin başında neredeyse tamamen harap hale gelen caminin 1978 yılında yalnızca mihrabı ve mihrap duvarının bir kısmı ayakta kalabilmiştir (Şekil 23) (M. Kiel 1990, s. 120). Yapıya dair hiçbir iz günümüze ulaşamamasına rağmen kitabesi Evliya Çelebi tarafından aktarılmaktadır. Bu sayede banisi ve inşa tarihi hakkında bilgi sahibi olmaktadır (Evliya Çelebi 2013b, s. 374).

Şekil 22: Ağa Camisi (A. Meksi 2018, s. 101).

Şekil 23: Bali Bey Camisi (A. Meksi 2018, s.98)

2.6. Dıraç

Dıraç Arnavutluk'un önemli liman kentlerinden biri olup güneyinde Kavaja, doğusunda Tiran ve Akçahisar, kuzeydoğusunda ise Kurbin kasabası yer almaktadır.

Şehir, 1501 yılında Osmanlı yönetimine girmesinin ardından Elbasan sancağına bağlanmıştır. Zaman içerisinde limanın önemini kaybetmesi şehrin nüfusunu da etkilemiş, bu sebeple yerleşim oldukça sınırlı kalmıştır (M. Kiel 1994, s. 524). 1670/1 yılında bölgeyi ziyarete etmiş olan Evliya Çelebi şehrin 150 hane olduğunu, çarşı, pazar, han ve hamamının bulunmadığını, yalnızca kâgir yapılı Bayezid-i Veli Camisi'nin olduğunu not etmektedir (Evliya Çelebi 2013b, s. 369). Bu verilerden de bahsedilen dönemde Dıraç'ta fazla yerleşimin olmadığı anlaşılmaktadır.

1700'lerde Dıraç'ta Fransa, İngiltere, Avusturya ve Hollanda konsoloslukları kurulmasıyla limanın önemi artmaya başlamış ancak yine bu dönemde yaşanan karışıklıklar nedeniyle bu gelişme kısa sürmüştür. Tanzimat sonrasında İşkodra vilayetine bağlanmasıyla şehir tekrardan önem kazanmaya başlamış, buna bağlı olarak birçok yönetim binası inşa edilmiştir (M. Kiel 1994, s. 524). R. 1313 (M. 1897/8) tarihli İşkodra Vilayeti Salnamesi'nde 1 belediye dairesi, 1 rusumat dairesi, 1 karantinahane, 1 divan-ı umumiye, 1 belediye bahçesi, 3 cami, 1 medrese, 1 rüştiye mektebi, 1 sıbyan mektebi, 1 inas mektebi, 2 Rum mektebi ve 1 Katolik mektebinin Dıraç'ta yer aldığı kaydedilmiştir (İşkodra Vilayeti Salnamesi 1313, s. 99).

Şekil 24: Dıraç limanı (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2008, s. 367)

Şekil 25: Hükümet Konağı,
Hollandalı Subaylar, 1912/3 (R.
Elsie dijital Arşivi).

Şekil 26: Gümrük Dairesi (Çipuri,
2010, s. 142-143).

1912 yılında Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk'u terk etmesinin ardından şehir Arnavutluk Devleti'ne bırakılmıştır. 1913 yılında Arnavutluk'un ilk başkenti olarak ilan edilen Dıraç, I. Dünya Savaşı sırasında önce Avusturya ardından ise İtalya'nın işgaline uğramıştır. II. Dünya savaşı sırasında ise 7 Nisan 1939'da İtalyanlar Dıraç Limanı üzerinden karaya çıkıp Arnavutluk'u işgal etmeye başlamışlardır. 1944 yılında liman Almanlar tarafından tamamen tahrip edilmiştir (Web 8). Savaşlardan sonra şehrin liman kısmı tamamen yenilenmiştir (M. Kiel 1994, s. 524). Limana ait eski fotoğraflardan şehrin millet bahçesi (1), oteli (2), limanı (3) gümrük dairesi (4), hükümet konağı (5) ve karantina binasının (6) burada yer al-

diği anlaşılmaktadır (Şekil 24). Görsel vesikalar arasında hükümet konağı ve gümrük dairesinin yakından çekilmiş fotoğrafları da bulunmaktadır. Bu fotoğraflara göre hükümet konağı zemin kat üzerine yükselen iki kattan meydana gelmekte olup girişinin üzerine denk gelen kısma bir de çatı katı eklenmiştir. Zemin kat yarım daire kemerli, üst katlar ise dikdörtgen şekilli pencerelerle aydınlatılmaktadır (Şekil 25). Gümrük dairesinin ise fevkani bir şekilde inşa edildiği anlaşılmaktadır (Şekil 26).

3. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Arnavutluk, farklı uygarlıklara ve bu uygarlıkların ürettiği kültür varlıklarına yüzyıllar boyunca ev sahipliği yapmıştır. Bu uygarlıklardan birisi de 14.yy.dan başlayarak 1912 yılına kadar Arnavutluk'a hükmetmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'dur. Ancak çeşitli sebeplerle bu kültür varlıklarının yok olduğu ve günümüze ulaşamadığı görülmektedir. Bu çalışmanın konusunu da Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiş ancak günümüze ulaşamamış kültür varlıkları oluşturmaktadır. Arşiv kayıtlarının da dâhil edilmesi durumunda günümüze ulaşamayan yapıların sayıca fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunları tek bir çalışmada ele alıp değerlendirmek mümkün olmadığından bu makalede en azından görsel vesikalar üzerinden tespit edilebilen yapılar üzerinde durulmuştur.

Araştırmaya kaynaklık eden fotoğraflar daha çok 20.yy.ın başlarına tarihlendirilmektedir. Bunun sebeplerinin başında fotoğraf makinelerinin yaygınlaşması ile birlikte insanoğlunun gördüklerini belgeleme güdüsü gelmektedir. Özellikle 1920 yılından sonra Tiran'ın başkent olması, buraya gelen seyyah ve yabancı temsilcilerin artmasına, dolayısıyla bölgeyle ilgili çokça fotoğraf çekilmesine neden olmuştur. Bu fotoğraflar aracılığıyla şehrin merkezindeki değişimi de takip etmek mümkün görünmektedir. Öncelikle Ethem Bey Camisi'nin batısında başlayan değişim hareketleri, eski pazar meydanının yıkılıp yerine bakanlıkların inşa edilmesiyle devam etmiş, böylelikle Ethem Bey Camisi ve çevresinde merkezleşen şehrin eski dokusu da yok edilmiştir. Diğer şehirlerde bu tip değişiklikleri takip etmek mümkün görünmese de fotoğraflar yıkılmış olan Türk-İslam eserlerini en azından yapı bazında tespit etmemize yardımcı olmaktadır.

Arnavutluk'ta değişimin ve yok oluşun esas sebebi olarak savaşlar ön plana çıkmaktadır. Balkan Savaşları ile Dünya Savaşlarının Arnavutluk üzerinde oldukça yıpratıcı ve yıkıcı bir etkisi olmuştur. Savaşların ardından Arnavutluk'ta idareyi ele geçiren Komünist yönetim, yıkılan yapıları tekrar asıllarına uygun bir şekilde ayağa kaldırmaktansa kalıntıları tamamen temizleyerek yerlerine modern yapılar inşa etmiştir. Bunlara ek olarak bu dönemde ibadethaneler kapatılmış ve cami minarelerinin petek kısımları yıkılmıştır. Yine aynı zaman zarfında birçok ibadethane bakımsız bırakılarak yıkılmalarına sebebiyet verilmiştir. Komünist dönemde de şehirlerin silueti değişmeye devam etmiş, eski ve harap durumdaki yapılar ortadan kaldırılarak yerlerine yönetimin ideolojisini yansıtan modern binalar inşa edilmiştir.

Sonuç olarak günümüzde Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan Osmanlı topraklarında yer alan bu kültür varlıklarımızın bir şekilde yıkılarak yerlerine modern binalar inşa edilmesi bölgedeki tarihsel dokunun bozulmasına ve kentin kültürel belleğinin yok olmasına sebep olmuştur. Yapılan bu tür çalışmalar neticesinde kaybolan kültür varlıkları tekrar ayağa kaldırılamasa bile tespit edilmek suretiyle şehrin tarihsel dokusu ile kentin modern dokusu içinde kaybolmuş özgün değerini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

Ahmed Müfid (1324). *Tepedelenli Ali Paşa (1744-1822)*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan.

Cohen, Mark (2003). "Early Photographs of Albania and Macedonia by Josef Szekely", *History Of Photography* 27/2, s. 144-153.

Çipuri, Ramazan (2010). *Fragmante Kulturore nga Qytetet Shqiptare*, Tiran: Epoka University Publication.

Devlet arşivleri Genel Müdürlüğü (2008). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Elsie, Robert (2010). *Historical Dictionary of Albania*, Toronto: The Scarecrow Press.

Evliya Çelebi (2013a). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* Cilt 1, Kitap 6. (Çev. S. A. Kahraman ve Y. Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evliya Çelebi. (2013b). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* Cilt 2, Kitap 8. (Çev. S. A. Kahraman ve Y. Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Frashëri, G. ve Dashi, S. (1986). "Zhvillimi I Arkitektures Islamike Shqiptare Te Xhamive" Monumentet 32/2, s. 51-76.

Girard, Gérard (1982). "Notes on early photography in Albania", *History of Photography* 6/3, s. 241-256.

Hughes, R. T. S. (1830). *Travels in Greece and Albania II*, London: Henry Colburn and Richard Bentley.

Hysa, Roald A. (2008). *Xhamitë e Tiranës*, Tiranë: Kokonozi Mosque.

IMK Arşivi 502 numaralı dosya

İşkodra Vilayeti Salnamesi, 1312.

İşkodra Vilayeti Salnamesi, 1310.

Kiel, Machiel (1990). *Ottoman Architecture In Albania (1385-1912)*, İstanbul: Research Center for Islamic History, Art and Culture.

Kiel, Machiel (1994). “Draç”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 9, s. 522-524.

Kiel, Machiel (2000). “İlbasan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 22, s. 79-81.

Kiel, Machiel (2001). “İşkodra”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 23, s. 433-434.

Kiel, Machiel (2012). “Tiran”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 41, s. 193-195.

Meksi, A. (2018). *Xhamitë e Shqipërisë – Historia Arkitektura shek. XV-XIX.*, Tiranë: Prejad.

Mitrojorgji, Joli (2017). “Pazaret. Vështrim mbi morfologjinë urbane dhe strukturën e tyre hapësinore”, *Monumentet* 56, s. 19-52.

Ndreçka, Olisa ve Nepravishta, Florian (2014). “The Impact of Socialist Realism in the Albanian Architecture in 1945-1990” *Architecture and Urban Planning* 9, s. 27-32.

Përnaska, Artan (2001). “Photography in Albania”, *History of Photography* 25/4, s. 382-383.

Prizren Vilayeti Salnamesi, 1291.

Rıza, Emin (1978). “Ansamblet ndertimore të pazareve dhe restaurimi i tyre”, *Monumentet* 15-16, s. 117-133.

Shkodra, Zija (1973). *Esnafet Shqiptare*, Tiranë: Akademia e Shkencave e R.P. të Shqipërisë.

Shkreli, Artan (2012). “Gli albori di Tirana Capitale e Armando Brasini” *Architetti e Ingegneri Italiani In Albania*, Firenze: Edifir.

Sukaj, Isuf (1998). *Urbanistika dhe Arkitektura e Qytetit te Kavajës*, Tiranë: Ombra GVG.

Tütüncü, Mehmet (2017). *Corpus of Ottoman Inscriptions From Albania and Montenegro*, Haarlem/Netherlands: SOTA (Research Centre for Turkish and Arabic World).

Yanya Vilayeti Salnamesi, 1294.

Yanya Vilayeti Salnamesi, 1308.

İnternet Kaynakları

- Web 1: <http://www.albanianphotography.net/> (erişim tarihi: 20/12/2022)
- Web 2: <https://www.opendatasoft.com/en/blog/archives-of-the-planet-albert-kahn-open-data/> (erişim tarihi: 20/12/2022)
- Web 3: <https://tirana.al/pika-interesi/monumenti-i-partizanit-te-panjohur> (erişim tarihi: 24.12.2022)
- Web 4: <https://balkaninsight.com/2010/11/22/new-mosque-proposal-surprises-albanian-muslims/> (erişim tarihi: 24/12/2022)
- Web 5: https://web.archive.org/web/20150104210235/http://news.albanianscreen.tv/pages/news_deta_il/61717/ENG (erişim tarihi: 24/12/2022)
- Web 6: <https://www.hurriyetdailynews.com/turkeys-mosque-project-in-albania-on-schedule-says-engineer---95880> (erişim tarihi: 24/12/2022)
- Web 7: http://www.tika.gov.tr/tr/haber/arnavutluk_cumhuriyetinde_bulunan_osmanli_donemine_ait_5_caminin_restorasyon_projeleri_arnavutluk_cumhuriyeti_tarihi_eserler_ensetitusu_bilimsel_konseyyinde_onaylandi-2154 (erişim tarihi: 25/12/2022)
- Web 8: Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2013, October 30). Durrës. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/Durres>. (erişim tarihi: 04/12/2022)
- Web 9: www.delcampe.net (erişim tarihi: 04/12/2022)
- Web 10: <https://www.koha.net/kulture/78929/pazari-i-vjeter-i-shkodres-hipermarketi-me-i-madh-mesjetar-i-ballkanit/> (erişim tarihi: 05/12/2022)
- Web 11: <https://www.facebook.com/152665988814209/posts/854997311914403/> (erişim tarihi: 05/12/2022)
- Web 12: https://m.facebook.com/namazgjajaelbasan/photos/3193466427607039/?locale=ms_MY&_rdr (erişim tarihi: 05/12/2022)

Web 13: <https://elbasaniad.org/xhamia-e-ballies-pmje-ballore-elbasan-1957/> (erişim tarihi 06/12/2022)

Robert Elsie web arşivi: <http://www.albanianphotography.net/>

A. Kahn Arşivi: <https://www.opendatasoft.com/en/blog/archives-of-the-planet-albert-kahn-open-data/>